National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2021; 1(35): 220-223
© 2021 NJHSR
www.sanskritarticle.com

डॉ उपेन्द्र भार्गव
सहायक आचार्य एवं विभागाध्यक्ष,
ज्योतिष विभाग,
महर्षि पाणिनि संस्कृत एवं वैदिक-
विश्वविद्यालय, उज्जैन

Correspondence:
डॉ उपेन्द्र भार्गव
सहायक आचार्य एवं विभागाध्यक्ष,
ज्योतिष विभाग,
महर्षि पाणिनि संस्कृत एवं वैदिक-
विश्वविद्यालय, उज्जैन

ग्रहाणां संक्षिप्तपरिचयः

डॉ उपेन्द्रभार्गवः

अचिन्त्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने।
समस्तजगदाधार मूर्तये ब्रह्मणे नमः॥

समस्त जगदुत्पकास्थितिलयकारणस्य रक्षाशिक्षाविचक्षणस्य प्रणतपारिजातस्य अशेषपराक्रमस्य श्रीमदनन्तवीर्यस्यादिनारायणस्य अचिन्त्याऽपरिमितशक्त्या ध्रियमाणानां महाजलौघमध्ये परिभ्रमतामनेककोटिब्रह्माण्डानामेकतमे पृथिव्यप्तेजो वाय्वाकाशाद्यावरणैरावृतेऽस्मिन्महति ब्रह्माण्डखण्डे सन्त्यनेकाः कपित्थफलवत्पिण्डरूपपदार्थाः ये नीलाम्बरगोले निशायां स्वतेजसा परतेजसा वा प्रकाश्यन्ते। त एव ग्रहनक्षत्रतारादिभेदेन बहुविधाः सन्ति अत एतेषां समेषामपि गोलपदार्थानां तद् विषयकं वा निखिलमपि ज्ञानं वेदे समुपलभ्यते।

1.1.1. ग्रहशब्दविवेचनम् -

वेदस्त्वस्माकं सनातनज्ञानस्य मूलाधारो तत्र च कीदृशं स्वरूपं वर्णितं ग्रहाणामिति शङ्कायां सर्वादौ वेदेष्वेव ग्रहशब्दस्य निदर्शनं जायते। तद्यथा शतपथब्राह्मणे ग्रहशब्दस्य चर्चा स्पष्टमेव दृश्यते। यथा '**एष वै ग्रहः। य एष तपति येनेमाः सर्वाः प्रजा गृहीतास्तस्मादाहुर्ग्रहान् गृह्णीम इति चरन्ति ग्रहगृहीताः सन्त इति।**[1]

सामान्यरीत्या तु गृह्यते अनेनेति ग्रह इति सुप्रसिद्धमेव यथा बृहत्पाराशरे -

विपुलाकारवन्तोऽन्ये गतिमन्तो ग्रहाः किल।
स्वगत्या भानि गृह्णन्ति यतोऽतस्ते ग्रहाभिधाः॥[2]

वेदेषु ग्रह इति पदं बहुत्रोपलभ्यते किन्तु यज्ञे यस्मात् पात्रात् सोमरसो गृह्यते तस्य पात्रस्यापि नाम ग्रह इति। अथर्ववेदसंहितायामप्येकत्र ग्रहशब्दस्य प्रयोगो द्विधा दृश्यते -

शं नो दिविचरा ग्रहाः।
शं नो भूमिर्वेप्यमाना शमुल्का निर्हतं च यत्॥[3]
शं नो ग्रहाश्चान्द्रमसाः शमादित्यश्च राहुणा।
शं नो मृत्युर्धूमकेतुः शं रुद्रास्तिग्मतेजसः॥[4]

अत्रादौ ग्रहशब्दस्य दिविचरशब्दविशिष्टत्वात् प्रसिद्धार्थस्यैवाशयो निश्चीयते, द्वितीये च राहुकृताश्चान्द्रमसा आदित्याश्च ग्रहा अस्माकं कल्याणं कुर्वन्त्विति प्रार्थनया ग्रहशब्दस्य ग्रहणम्। उपरोक्तवचनेन न केवलं ग्रहाणामपितु उल्का-राहु-धूमकेतूनामपि ज्ञानमासीदिति सिद्ध्यति।

1.1.2. ग्रहाणां सङ्खया -

यद्यपि वैदिकसाहित्ये मन्त्रेषु संहिताग्रन्थेषु च ग्रहाणां संख्यानिर्धारणं स्फुटरूपेण न कुत्रचिदपि कृतम्। किन्तु साङ्केतिकैः शब्दैः बहुत्र ग्रहसम्बद्धविवरणं समुपलभ्यते। वैदिकैः वेदवेदाङ्गविद्याप्रवीणैः ग्रहाणां संख्यात्वं बहुधा वर्णितम्। अतश्चात्र मतवैविध्यं मतैक्यं वा न दृश्यते। ऋक्संहितायां तु पञ्चदेवस्य पञ्चोक्षणस्येत्यादि पदानां प्रयोगोऽस्ति। तत्रोभयत्र भौमादयः पञ्चग्रहा एव अभिमता इति मन्यते। **अमी ये पञ्चोक्षणो मध्ये तस्थुर्महो दिवः**। अत्र पञ्चोक्षणो इतिप्रयोगे पञ्चग्रहा एवाभिप्रेता इति बहूनां विदुषां विद्यते मतम्। एवञ्चान्यत्रापि ऋग्वेदे एव पञ्चदेवानां वर्णनं संदृश्यते।

आ रोदसी अपृणादोत मध्यं पञ्च देवाँ ऋतुशः सप्त सप्त।

चतुस्त्रिंशता पुरुधा वि चष्टे सरूपेण ज्योतिषा विव्रतेन॥[5]

एवं हि ऋग्वेदे एव विभिन्नेषु स्थलेषु साङ्केतिकरूपेण सप्तग्रहाणां साङ्केतितमर्थं सूचयति भगवान् वेदः। तेनेदं प्रतिभाति यत् ग्रहाः सप्त इति वैदिककालेऽपि प्रसिद्धिरासीत्।

अमी ये सप्तरश्मयस्तत्रा मे नाभिरातता।

त्रितस्तद्वेदाप्त्यः स जामित्वाय रेभसि वित्तं मे अस्य रोदसी॥[6]

तैत्तरीयारण्यके तु "सप्त सूर्या" इति पदप्रयोगे सप्तग्रहाणामाशयः सम्भाव्यते। ग्रहास्तु सर्वदा नोदीयमानास्तिष्ठन्ति अतोऽत्र "ऋतुशः" अर्थात् काले-काले इति प्रयोगः दृश्यते। इत्यनेन सर्वोऽपि ग्रहाः रविसान्निध्यवशादस्तं यान्तीत्यर्थोऽपि तैः ज्ञात आसीदिति लक्ष्यते। वैदिकसाहित्यस्य संदर्शनेन इदं तु स्पष्टं ज्ञायते यत् तत्र रविचन्द्रयोरेव वर्णनं प्रामुख्येन विहितम्। यदि भौमादिग्रहाः पञ्चग्रहा इति मन्यन्ते चेत् रविचन्द्रयोः संयोगेन सप्तसंख्याकाः ग्रहा इति सिद्ध्यति।

1.1.2.1 सूर्यः -

वैदिकसाहित्ये सर्वतोप्रसिद्धत्वात् सूर्यस्य वर्णनं बहुत्र दृश्यते। सूर्य एव अस्य ब्रह्माण्डस्य आत्मतत्त्वरूपेण वेदेषु वर्णितः।

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च॥[7]

वैदिककाले एव एतदपि विदितमासीत् यत् विश्वस्मिन् सर्वेषामपिग्रहाणां मध्ये सूर्य एवैको तादृशो ग्रहो विद्यते यस्य आत्मद्युतिर्वर्तते। तत्प्रकाशेनैवान्येग्रहाः नक्षत्राण्यादयः द्युतिमन्तः सन् निशायां दीव्यन्ति।

सौर्येणामुष्मिँल्लोके ज्योतिर्धत्ते।

ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति॥[8]

सूर्यस्य ज्योतिः सर्वासु दिक्षु प्रसरति। सर्वेषां पदार्थानां प्रकाशकत्वादेव सूर्यः श्रेष्ठ इति वेदेषु प्रतिपाद्यते। **इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम्[9], "सूर्य आत्मा जगतः"** इत्यादिभिर्वेदवाक्यैः सूर्यस्य आत्मतत्त्वनिरूपणे एष एव हेतुर्विद्यते यत् सूर्य एवास्य सौरपरिवारस्य सौरमण्डलस्य वा नाभिस्थितः। अतोऽयं सर्वेषामपिग्रहभ्रमणवृत्तानां नाभिस्थितो भानुः न केवलं ग्रहादिपदार्थानां प्रकाशक अपितु अयमपि ग्रहैस्साकं सर्वेष्वपि भुवनेषु परिव्रजति।

आकृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च।

हिरण्येन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन्॥[10]

रथारुढो रविः सकलभुवनपरिभ्रमणकाले याः किरणाः विकिरति ताश्च सप्ताश्वरूपेण जगति प्रसिद्धाः। अतश्च सप्ताश्वाः सूर्यस्य रथे युता इति लोकोक्ति श्रूयते। वस्तुतस्तु सप्ताश्वकल्पना प्रकाशभेदमादृत्यैव कृतेति वेदवचनप्रामाण्येन सिद्ध्यति। यथा -

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम् एको अश्वो वहति सप्तनामा।

येनेमा विश्वा भुवनानि तस्थुः त्रिनाभिचक्रमजरमनर्वम्॥[11]

न केवलमेतदेवापितु वैदिके साहित्य यत्र-यत्र रवेः वर्णनं कृतं तत्र निश्चयेन सूर्यरश्मीनां सूर्यरथस्य अश्वानां वा वर्णनं समुपलभ्यते। अत एवेदं विज्ञैः अनुमीयते यत् सप्तकिरणा एव सप्ताश्वाः सन्तीति। यथा ऋग्वेदे **अमी ये सप्तरश्मयः[12]** एवञ्च **सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य।** शोचिष्केशं विचक्षण॥[13] एवं हि अथर्ववेदेऽपि सूर्यरश्मीनामांशिकं सङ्केतं लभ्यते। यथा -

अव दिवस्तारयन्ति सप्त सूर्यस्य रश्मयः।

आपः समुद्रिया धारास्तास्ते शल्यमसिस्रसन्॥[14]

सूर्यस्य सप्तरश्मय एव सप्ताश्वा इत्यत्र नास्ति संशयः। यतोहि प्रायशः सर्वत्रापि वेदे सप्तरश्मय एव सप्ताश्वरूपेणोक्ताः। तद्यथा अथर्ववेदेऽपि-

इमं रथमधि ये सप्त तस्थुः सप्तचक्रं सप्त वहन्त्यश्वाः।

सप्त स्वसारो अभि सं नवन्त यत्र गवां निहिता सप्त नामा॥[15]

अतः बहुभिः प्रमाणैः सिद्ध्यते यत् सूर्यस्य सप्तरश्मय एव सप्ताश्वरूपेण परिगणिताः।

1. पुराणादिषु सूर्यस्य स्वरूपम् -

वैदिकसाहित्येतरग्रन्थेषु सूर्यस्य वर्णनमतिसूक्ष्मरीत्या कृतो विद्यते। पुराणेतिहासादिषु धर्मशास्त्रस्मृतिग्रन्थादिषु ज्यौतिषस्य त्रिस्कन्धेषु च सूर्यस्य स्वरूपं बहुधा विस्तृतरूपेण आलोचितम्। बृहत्संहितायां तु सूर्यः जगतः प्रसूतिकर्ता, विश्वात्मादिभिरलङ्कारैरलङ्कृतः।

"जयति जगतः प्रसूतिर्विश्वात्मा सहजभूषणं नभसः।

द्रुतकनकसदृशदशशतमयूखमालार्चितः सविता॥[16]

तत्रैवाग्रे भगवतावराहमिहिरेणालोचितम् यत् भगवान् सविता श्री सूर्यो जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते। कीदृशोऽसौ सूर्य इति। जगतः प्रसूतिः। प्रसूयते उत्पद्यतेऽस्माज्जगदिति जगतः प्रसूतिः। यतस्तद्वशाद् वृष्टेः सम्भवस्ततोऽन्नं ततः प्रजा इति। यथोक्तं भगवता मनुनाऽपि —

"अग्नौ हुताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा॥[17]

यदत्र मनुस्मृतौ भगवता मनुना परिभाषितं तदेवाभिप्रायकं मतं श्रीमद्भगवद्गीतायां भगवता श्रीकृष्णेनापि प्रकटितम् —

"अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः॥[18]

यज्ञधूमं सूर्यं समनुप्राप्य वृष्टिकारकं भवति। तेनैव भूतानामुत्पकास्थितिलयकारकः सूर्य इत्युच्यते। एतदतिरिच्य सूर्यविषयकं रोचकं तथ्यं यल्लभ्यते तत्तु सूर्यस्य मानुषीं प्रवृकां अभिव्यनक्ति। यथा वैदिकसूक्तेषु सूर्यादीनां वैदिकदेवानां हस्तपादकरात्मकं मानुषावयवयुक्तं स्वरूपं यल्लभ्यते तादृशमेवस्वरूपं ज्यौतिषग्रन्थेष्वपि दृष्टिपथमायाति। अत एव तस्य विशिष्टं प्राभाविकं स्वरूपं मानवगुणयुक्तमेव। अत्र ज्यौतिषस्य फलितभागेषु सूर्यस्य स्वरूपमुखाकृतीनां स्वभावप्रकृति-वर्णप्रभावादीनां यथा स्वरूपं वर्ण्यते तेनैव जातकस्यापि लक्षणानि लक्ष्यन्ते। अतः सूर्यस्य मानवोचितरूपं आचार्य वराहमिहिरेण स्वग्रन्थे बृहज्जातके अधः प्रकारेण वर्णितम् —

2. सूर्यस्वरूपम् (बृहज्जातके)[19] —

नाम	हेलि: (सूर्य:)
श्वेतादिवर्णः	रक्तश्यामः (पाटलवर्णः)
नाम	हेलि: (सूर्य:)
ताम्रादिवर्णः	ताम्रवर्णः
दिशा	पूर्वदिशा
शुभाशुभत्वम्	पापग्रहः
स्त्री. पु. संज्ञा	पुरुषग्रहः
तत्त्वम्	अग्नि:
चातुर्वर्ण्यम्	क्षत्रियः
गुण:	सत्त्वगुणः
स्थानम्	देवमन्दिरम्
वस्त्रादिकम्	स्थूलवस्त्रम्
धातु:	ताम्रम्

उपर्युक्तानां स्वरूपलक्षणानां प्रयोजनं, एतदेव विद्यते यत् यस्य ग्रहस्य बलाबलं भवेत् तस्यानुकूल्येन जातकस्यापि लक्षणानि सिद्ध्यन्ति। अत एव इमे भेदप्रभेदा: फलन्ति अपि। पुनश्च सूर्यस्यैकेनपद्येनापि स्वरूप वर्णयन्नाह वराहमिहिराचार्यः **मधुपिङ्गलदृक्चतुरस्रतनुः पित्तप्रकृतिः सविताल्पकचः।**[20] मधुवत्पिङ्गला दृष्टिर्यस्य स ईषत्कातराक्षः। चतुरस्रतनुः प्रसारितभुजद्वयप्रमाणसमोच्छ्रायः। पित्तप्रकृतिः पित्ताधिकः। अल्पकचो विरलकेशः एवं विधः सविता आदित्यः तनुवृत्ततनुरित्यादिरिति एवं हि बहुषु अन्येष्वपि संहिता होरादिग्रन्थेषु रवेः स्वरूपं अभिव्यञ्जयन्त्याचार्याः।

किन्तु नव्यैराचार्यैरपि रवेः गूढरहस्यानां अनावरणप्रयासः महता प्रयत्नेन कृतः। आधुनिक-वैज्ञानिकैः भुवः सूर्यस्यदूरत्वं निर्धारितम्। तेषां मतेन "सूर्यः पृथिव्या 14,96,00,000 किलोमीटर दूरं विद्यते। पृथिव्यापेक्षा सूर्यः 3,30,000 गुणाधिकः भारयुक्तो विद्यते। घनत्व दृष्ट्या तु रवेः घनत्वं पृथिव्यापेक्ष्या न्यूनमेव। पृथिव्या: घनत्वं सूर्यस्यापेक्षा चतुर्गुणाधिकम्। यदि जलस्य घनत्वमपि स्वीक्रियते चेत् पृथिव्या: सकलं घनत्वं 5.5 मितं भवति। एतदाधारेणैव सूर्यस्य घनत्वं 1.4 अस्ति। गुरोश्च 1.3 मितमेव।[21] सूर्यस्य पिण्डं अग्निर्वायुर्धातूनां द्रव्याणां च समूहेन निर्मितं अकठोरपिण्डं विद्यते। येन सः सर्वदा तपति। तस्मादेव ततस्तेजो जायते। शुक्ल यजुर्वेदेऽपि सूर्यस्योत्पकाः ब्रह्मणश्चक्षोर्जाता इति वर्णितम् **चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत।**[22] अथर्ववेदे तु सूर्यः चक्षुषामधिपतिरूपेण वर्णितः **"सूर्यश्चक्षुषामधिपतिः स मावतु। अस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् ....॥**[23]

अतः अस्य सौरमण्डलस्य सूर्य एव प्राणदः प्रकाशकश्चेति सर्वत्रापि मन्यते। **तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य। विश्वमाभासिरोचनम्॥**[24]

1.1.2.2 वैदिकसाहित्ये चन्द्रः -

भूवासिभिरस्माभिर्यो सूर्यादन्यो ग्रहः महद्बिम्बात्मकः निशायामवलोक्यते स चन्द्रशब्दे-नाख्यातः। असौ सौम्यकिरणत्वादेव सोम इत्यप्युच्यते। असौ चन्द्रः-सोमः-शीतकरादिभिर-भिधानैः व्यवह्रियते लोके। यथा सूर्यः दिवसपतिः-दिवाकरः-भास्वर-उष्णगुरित्यादिभिरवधानैः प्रसिद्धः तथैव हि अयं चन्द्रोऽपि निशाधिपतिः-निशाकरः-शीतगुरित्यादिभिरभिधानैः गीयते। यथा वेदेऽपि **नमो रुराय च्यवनाय चोदनाय धृष्णवे। नमः शीताय पूर्वकामकृत्वने॥**[25] आकाशे चन्द्रस्य गतिरपि सूर्यवदेव पूर्वाभिमुखं विद्यते। वेदेष्वपि बहुत्र चन्द्रगतिमुद्दिश्य वर्णितम्। यथैकत्र अमावास्यायामुदयकालिकं सूर्यं प्रति गच्छन्तं शुक्लप्रतिपकाथौ रवितश्चाग्रे निस्सरन्तं चन्द्रमुद्दिश्य वर्णितम् **चन्द्रमा वा अमावास्यायामादित्यमनुप्रविशति। आदित्याद्वै चन्द्रमा जायते॥**[26] चन्द्रस्य नास्ति आत्मद्युतिः किन्तु रविप्रकाशेन प्रकाश्यते चन्द्रः। अतश्चन्द्रस्य नाम सूर्यरश्मिरित्यप्यस्ति **सूर्यरश्मि चन्द्रमा गन्धर्वः॥**[27] वेदानां प्रमाणवचनाच्चन्द्रस्योत्पकाःकुतो जातेति वेद एव प्रमाणम् जगतोत्पकासन्दर्भे चन्द्रस्योत्पकाब्र्ह्मण मनसो जाता - **"चन्द्रमा मनसो जातः।**[28] ऋग्वेदे चन्द्रस्य वर्णनं कृतम् । यथा च -

"यास्ते पूजा अमृतस्य परस्मिन्धामन्नृतस्य।
मूर्धानाभा सोम वेन आभूषन्ती सोम वेदः॥[29]

ओषधीनामधिपतिरुपेण चन्द्रस्यैव वर्णनं लभ्यते -

"त्वमिमा ओषधी: सोम विश्वास्त्वमपो अजनयंस्त्वं गा:।
त्वमा ततन्योर्वन्तरिक्षं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ॥[30]

ब्रह्मा (प्रजापतिः) सर्वप्रथमं भूमितत्त्वमजीजनत्। तदनन्तरं मरुद्गणादयो जाताः। ततः परं ब्रह्मा आदित्यं ससर्ज। आदित्येनैव चन्द्रो जातः। एतदभिप्रायकं माध्यन्दिनेः प्रवचनम् -

"सोऽकामयत। भूय एव स्यात्। प्रजायेतेति। स आदित्येन दिवं मिथुनं सम्भवत्। तत अण्डं समवर्तत। तद् अभ्यभृशत्। रेतो विवृहीति। ततश्चन्द्रमाऽसृज्यत। एष वै रेतः। अथ यदश्रु संक्षरितमासीत्, तानि नक्षत्राण्यभवन्। अथ य कपाले रसो लिप्त आसीत् ता अवान्तर-दिशोऽभवन्। अथ यत् कपालमासीत् ता दिशोऽभवन्।" वेदेषु ब्राह्मणादिषु च यत्प्रतिपन्नं तमेवानुकुर्वन्ति पुराणेष्वपि। यथा च - **"ऋक्षचन्द्रग्रहाः सर्वे विज्ञेयाः सूर्य सम्भवाः।"** तथान्यत्रापि **"शीतरश्मिः समुत्पन्न: कृकाकासु निशाकरः।"** चन्द्रमा रात्रौ दीव्यति नक्षत्राणि च रात्रौ एव दृष्टिपथमायान्ति। अतश्चासौ चन्द्रः बृहद्बिम्बाकारत्वेन नक्षत्राणामधिपतिः कथितः । यथा च -

"चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः स मावतु।
अस्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् ....॥"

सूर्यः चन्द्रश्चैतादृशौ ग्रहौ विद्येते ययोः वर्णनं सर्वाधिकमुपलभ्यते वेदे। अत्र तु रविचन्द्रौ कुत्र कियत्परिमितं भ्रमतेत्यस्याप्यनुमितिर्वेदेषु दृश्यते। यथा च -

"चन्द्रमा अप्स्वन्तरा सुपर्णो धावते दिवि।
न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति विद्युतोवित्तं मे अस्य रोदसी॥ "

अत्र दृष्टव्यमेतद्विद्यते यत् चन्द्रस्य भ्रमणप्रदेशस्याभिधानं “अप्स्वन्त” इत्युक्तम्। आपो नाम जलवाष्पयुक्तवायु: पृथिव्या: वायुमण्डले विद्यत इति तु आधुनिकैरपि प्रतिपाद्यते। तर्हि यावता प्रदेशे जलवाष्पप्रदेशो विद्यते तस्य जलवाष्पप्रदेशस्य अन्तिमप्रदेशे (अप्स्वन्ते) चन्द्रः भ्रमतीत्यत्र प्रस्फुटति। प्रथिव्या प्रभावक्षेत्रं वायुमण्डलप्रदेशान्तं यावदेव। ततोऽग्रे तु अप्स्वन्तप्रदेश एव अन्तरिक्षसंज्ञकः। तस्मिन्नेवान्तरिक्षे चन्द्रः परिभ्रमतीत्यभिज्ञानं जायते। ततोऽग्रे द्युलोके सूर्यः भ्रमति।

1. चन्द्रस्य स्वरूपम् (बृहज्जातके) -

नाम	—	शीतरश्मिः
श्वेतादिवर्णः	—	गौरवर्णः
ताम्रादिवर्णः	—	श्वेतवर्णः
दिशा	—	वायव्यकोण:
शुभाशुभत्वम्	—	शुभग्रहः
स्त्री.पुं.संज्ञा	—	स्त्री
तत्त्वम्	—	जलम्
चातुर्वर्ण्यम्	—	क्षत्रियः
गुण:	—	सत्वगुण:
स्थानम्	—	जलस्थानम्
वस्त्रादिकम्	—	नवीनवस्त्रम्
धातु:	—	मणि:

वराहमिहिराचार्येणेदं स्वरूपं मानवानां स्वभावाध्ययननिमित्तं वर्णितम्। वस्तुतः स्वरूपमिदं वेदपुराणादिसम्मतम्। चन्द्रस्य वास्तविकं (भौतिकम्) स्वरूपं नव्यमतेनापि ज्ञातुं शक्यते।

2. नव्यमते चन्द्रः -

चन्द्रसम्बद्धाः सन्ति केचनाधुनिकाःसिद्धान्ता: येषां अध्ययनेन चन्द्रस्य अधिकपरिचयः प्राप्तुं शक्यते। आधुनिक सिद्धान्तानुसारेण तु चन्द्रः पृथिव्या एकलोपग्रहः। अस्य स्वरूपं पृथिव्यापेक्ष्या अल्पम्। अस्य ग्रहस्य कक्षीयभ्रमणम् अक्षीयभ्रमणञ्च तुल्यमेव। “आधुनिक-प्रमाणेनचन्द्रः “1 ्य.द्व. क्क. स्द्रूष्शठ्ठस्र” मितेन वेगेन 27 स्र्ड्ड4ह्य, 7 द्धशह्वह्म्ह्य, 43 द्वद्वठ्ठह्वह्लद्ग्रह्य, 11 स्द्रूष्शठ्ठस्रह्य मितेन कालेन पृथिव्या एकां परिक्रमां पूरयति। अनेनैव वेगेन सः स्वस्याक्षभ्रमणमपि करोति। चन्द्रपृष्ठे पृथिव्यपेक्षया अतीवोत्तुङ्गपर्वतशिखराणि सन्ति। तस्य दक्षिणध्रुवप्रदेशे सर्वोच्च-पर्वतशिखरस्य परिमाणं 10660 मीटर मितं विद्यते। वायुमण्डलस्याभावे तत्र ध्वने: सञ्चरणं न भवति। चन्द्रस्य तापमानं दिवसे अधिकाधिकं 1100 ष्ट. परिमितं भवति। रात्रौ च न्यूनातिन्यूनं 1800 ष्ट. पर्यन्तं भवति”। चन्द्रस्य सामान्यपरिचयः अतिसंक्षेपेणाधुनिकरीत्या एवं विद्यते।

3. चन्द्रस्यभौतिकं स्वरूपम् —

1. पृथिव्या: दूरत्वम्	—	384400 किलोमीटर
2. व्यासमानम्	—	3476 किलोमीटर
3. अक्षीयभ्रमणकालः	—	27.6 दिनानि
4. कक्षीयभ्रमणकालः	—	27.6 दिनानि
5. कक्षीय उत्केन्द्रता	—	0.0550 अंशा:
6. द्रव्यमानम्	—	0.0123 (पृथ्वी = 1)
7. घनत्वम्	—	3.34 (जल = 1)
8. गुरुत्वाकर्षणम्	—	0.165 (पृथ्वी = 1)
9. पलायनगतिः	—	2.38 (किलोमीटर/सेकेण्ड)
10.कक्षीय अवनतिः	—	50.9। (अंशकलात्मकः)
11.तापमानं अधिकतमम्	—	1100 अंशा:
12.न्यूनतमम्	—	-1800 अंशा:

चन्द्रः भूवासीनां कृते अतीव महत्त्वपूर्णोऽस्ति। यतोहि ग्रहणे कारणीभूतश्चन्द्र एव भवति। तिथयः ज्वारादयश्चन्द्रेणैवजायन्ते। औषधयोऽपि चन्द्रेणाभिवर्धन्ति। तिथीनां निर्णयोऽपि चन्द्रेणैव जायते। व्रतपर्वादीनां निर्णयेऽपि चन्द्रस्य भूमिका महती भवति। अतश्चन्द्रस्याऽपि अतीव महत्त्वं विद्यते।

सन्दर्भ ग्रन्थः

1 श.ब्रा. - 4.6.5.1
2 बृ.पा.हो.शा. - 3.5।
3 अथर्ववेदसंहिता - 19-9
4 ऋ.सं. - 01.105.10
5 ऋ.सं. - 10.55.03
6 ऋ.सं. - 01.105.09
7 ऋ.सं. - 1.115.01
8 तै. सं. - 6.6.8
9 ऋ.सं. - 10.170.3
10 ऋ.सं. - 1.35.2
11 यजु. सं. - 3.11.21
12 ऋ.सं. - 1.105.9
13 ऋ.सं. - 1.50.8
14 अ.वे. - 07.107.01
15 अ.वे. - 9.9.3
16 बृ.सं.उप.अ. - 1
17 मनु. स्मृ. 2। 76 (अत्र “आग्नौ प्रस्ताहुतिः” इति पाठभेदः।)
18 श्रीमद्भगवद्गीता - 3.14
19 बृहज्जातक - ग्र.यो.प्र.अ.।
20 बृ.जा. - 2.8
21 ब्रह्माण्ड और सौर परिवार पृ. - 49
22 शु.यजु. - 31-12
23 अ.वे. - 5.24.09
24 ऋ.सं. - 1.50.4
25 अ.वे. - 7-116-1
26 ऐत.ब्रा. - 4-5
27 तै.सं. - 3-4-7-1
28 शु.य. - 31.12
29 ऋ.वे. - 1-43-9
30 ऋ.वे. - 1.91.22